

**ЩОДРА О. М. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. НАВЧАЛЬНИЙ
ПОСІБНИК. ЛЬВІВ, 2006 [СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ. ЗОШИТ 3]. 115 с.**

Перш ніж оцінювати посібник – позитивно чи негативно – необхідно згадати, що він присвячений історичній географії території України від найдавніших часів, власне від часів палеоліту, і до XVIII ст. включно. На цьому безмежному часовому просторі, зосередившись найперше на його давньому періоді, Ольга Щодра спробувала відтворити цілісну картину “поверхневої” історії нашої країни. Від самого початку посібника авторка намагалася розповідати про давню дійсність, цікаво ілюструючи її фактами, такими, що захоплюють уяву читача і, зрозуміло, запам’ятовуються. А це вже необхідний елемент дидактики.

Картина поверхні майбутньої України оформлюється в епоху плейстоцену або великого зледеніння, яке почалося близько 500 тисяч років тому і кількома етапами привело до покриття кригою території сучасної Європи до 49-го градуса північної широти, зокрема Подніпров’я – до району сучасного Кременчука. Кульмінація похолодання припадала на період 20–14 тисяч років тому. Крига, що завдяки холодам з’явилася над сушею, формувалася за рахунок випаровування світового океану, внаслідок чого рівень останнього знизився на 130 м, в тому числі Чорного моря – на 90 м. На півночі цього моря суша заходила південніше сучасної берегової лінії на 100 км, зникло Азовське море. Такі ж неймовірні – з позицій сучасного стану планети – явища обіймали всю планету. Атлантичний океан був покритий кригою до берегів Іспанії і Монреалю, Тихий океан – до берегів Японії. Клімат став сухим з річними опадами в районі Полісся 200–300 мм. У прильодовиковій тундровій зоні України водилися холодостійкі звірі, такі як мамонти, північні олені, вівцебики, пелікан, у Середземному морі – тюлені тощо.

Біологічний тип тодішньої людини – архантроп, на зміну якому десь за 150 тисяч років, тобто на початку середнього палеоліту, сформувався тип неандертальця. Останнього – чи то в процесі еволюції, чи міжвидової боротьби – орієнтовно 30 тисяч років тому, на початку пізнього палеоліту, змінив близький до сучасної людини тип кроманьйонця. Густота населення на Середньому Подніпров’ї, південніше льодовика, на думку відомого археолога Леоніда Залізняка, не перевищувала 1 особи на 100 км² (с. 28). За 15–14 тисяч років до н. е. наступило потепління Північної півкулі. 8213 років до н. е. відбулася “Біллінгенська катастрофа”, в результаті якої була розірвана крижана гребля в районі сучасної Данії і води світового океану линули у Південну і Східну Балтику. Наступив період голоцену (с. 21), в якому сформувалися сучасні обриси Європи, її морів і берегів, а клімат до IV тисячоліття до н. е. став близьким до сучасного.

Третій розділ посібника – названий “Історична географія України в первісну добу і в скіфо-сарматський період” – охоплює хронологічний проміжок від палеолітичного часу і до IV ст. н. е. У ньому О. Щодра називає поселення-

гіганти періоду Трипільської культури (Володимировну, що мало площу 100 га, Веселий Кут – 150 га, Миропілля – 200 га, Майданецьке – 300 га, Таллянки – 360 га; с. 29), повідомляє, що носії Ямної культури (поширеної в середині III – на початку II тисячоліття до н. е. від ріки Урал до ріки Дунай, включаючи пониззя Дніпра) знали колесо і воза, інформує про географію розселення від Дніпра до Керченського півострова кіммерійців, самоназва яких була відома античним авторам Гомеру і Геродоту (с. 31), уточнює хронологію і географію Великої Скіфії та Малої Скіфії (с. 32), нагадує, що багато дослідників розглядають окремі скіфські племена як праслов'янські (с. 33). Одночасно авторка звертає увагу на ті історичні відомості, які в сучасній науці інтерпретуються неоднозначно, як, наприклад, про мовну віднесеність геродотових будинів, про розташування їх головного міста Гелон (с. 33).

Віддаючи належне дидактичним цілям видання, авторка посібника зосереджує увагу читача на найважливіших явищах історичної географії і в той же час таких, які і для свого часу були неординарними: “Сарматська доба в степовій зоні Східної Європи закінчилась після вторгнення в Причорномор’я гунських племен” (с. 35). До початку грецької колонізації Північного Причорномор’я “грецькі мореплавці спочатку називали Чорне море Понтом Аксенським (Море Негостинне)”. Коли ж під час Великої грецької колонізації освоїли Босфор, то перейменували море на Понт Евксінський (Море Гостинне) (с. 36). Назвавши важливі грецькі колонії Північного Причорномор’я (Борисфеніда, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія, Тірака), авторка підсумовує, що лише “на Керченському півострові було засновано 230 грецьких поселень” (с. 37).

З четвертого розділу – “Історична географія українських земель у IX – першій половині XIV ст.” – дізнаємося про просторову локалізацію венеців, про етнічну віднесеність низки археологічних культур, про поділ Русі Костянтином Багрянородним на “Русь внутрішню” і “Русь зовнішню”, про утворення в X ст. на частині території розгромленого Хозарського каганату руського Тмутараканського князівства, де в XII ст. розміщувався відомий візантійський порт Мотроха, про те, що через значне число міст на Русі варяги називали її “Гардаріка” (с. 38–45). Подано й чимало цікавої інформації про міста Київської Русі, яких у IX–X ст. нараховувалось 16, у другій половині XI ст. до них додалось ще 50, у XII ст. – понад 130, а в перших десятиріччях XIII ст. їх число збільшилось ще на 50 (с. 45). Належно висвітлено адміністративний устрій Русі, головні внутрішні і зовнішні шляхи, зокрема торговельні. Окремий параграф присвячено кочовим народам: печенігам, уграм, тюркам або гузам, половцям або куманам чи кипчакам та іншим; дізнаємося про їх військово-політичні об’єднання, адміністративні одиниці, відносини і війни між ними тощо. Уточнено географію Половецької землі, подано відомості про “половецьких баб” – “десятки тисяч скульптур”, що стояли на курганах і перехрестях степових доріг та річок аж до XVIII ст. (с. 51). Досить повно подано умови формування окремих земель і удільних князівств Русі: Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицької

і Волинської земель та князівств на їх території, як, наприклад, у Волинській землі Луцького, Дорогобузького, Пересопницького, Шумського та інших князівств (с. 60–61). При цьому у посібнику виділено особливі риси господарства й культури земель, оборонні споруди (на зразок Лядських, Шидовських і Золотих Воріт у Києві), оборонні лінії (зокрема на південних і східних кордонах Переяславського князівства), названі головні міста, пам'ятки церковної архітектури в них, зрештою подано відомості про межі між князівствами.

Інформаційно насиченим виглядає параграф про становище українських земель в період ординського поневолення. Тут, наприклад, вміщено досить рідкісні в навчальній історичній літературі відомості про ординські політоніми: “Золота Орда” з’являється в Казанському літописі в другій половині XVI ст.” (!); в руських літописах монгольська держава початково взагалі не мала назви, її замінював етнонім “татари”; просте окреслення “орда” зафіксована в Лаврентіївському літописі під 1257 роком; населення Золотої Орди становило собою поліетнічний конгломерат, основну масу якого становили кипчаки; думка Василя Татищева і Миколая Карамзіна про те, що основну масу ординського війська склали татари, є хибною, бо Чингісхан взагалі винищив татарське плем’я за те, що воно вбило його батька; ординці самі себе називали лише монголами (с. 63). Доречною є інформація про поділ держави Чингісхана на два крила: праве і ліве. Батисева частина становила праве або західне крило – біле, бо згідно традиційних уявлень монголів південна або головна сторона світу має червоний колір, задня – чорний, східна – синій, а західна – білий (с. 64). Вся ж Орда ділилась на 12 великих улусів (с. 64).

У розділі “Історична географія українських земель в другій половині XIV – першій половині XVI ст.” привертає увагу цікава інформація, яка дотепер зазвичай не потрапляла на сторінки підручників і посібників: приєднання в XIV ст. південних українських земель до Литви було, крім інших причин, наслідком домовленості литовського великого князя Ольгерда з ординським ханом (с. 68); київський князь Володимир Ольгердович карбував власну монету, а молдавський воєвода Стефан III називав його “київським царем”; при відносній самостійності українських князівств у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жмудського все ж волею великого князя здійснювалось “переміщення князів з уділу в уділ” (с. 69); створення Київського, Волинського і Брацлавського воєводств у 1560-х роках, ще до Люблінської унії, було своєрідним реформуванням існуючих до того намісництв. Звичайно заміна князівського поділу українських земель у складі Великого князівства Литовського на намісницький, згодом – на воєводський і повітовий суттєво не змінила панівного становища місцевих українських князів. Представники князівських родів – Острозьких, Збарзських, Четвертинських, Пронських, Сангушків, Корецьких тощо – і далі були воєводами, фактичними володарями України та користувалися значними прерогативами (с. 72). Зрештою авторка посібника цілком вірно підкреслила особливе становище Руського князівства у складі Польської корони аж до 1434 року.

У розділі “Історична географія України в другій половині XVI – у XVIII ст.” висвітлено питання про межі і становище шести українських воєводств у складі Польського королівства після Люблінської унії 1569 року: Руського, Белзького, Подільського, Волинського, Брацлавського і Київського. Наприклад, читаючи про останнє, можемо довідатися про маловідомий факт його історії: після Андрусівського перемир’я 1667 року центром Київського воєводства став Житомир (с. 80). Розділ проілюстровано картами окремих воєводств, але, на жаль, з текстовими коментарями поганої читабельної якості.

У розділі “Територія Запорізького козацтва” читаємо, що вже при його формуванні козаки селилися – тобто робили “січі” – по берегах Дніпра, Південного Бугу, Кальміусу, їх притоках Орелі, Домоткані, Самоткані, Самарі, Вовчій, Томаківці, Базавлуки, Сурі та інших річок. Тут же подані назви дев’яти дніпровських порогів, окреслено територію Великої Хортиці (12 км довжини і 2,5 км ширини), названо число 265 островів у межах Війська Запорізького, відзначено роль Канева і Черкас у формуванні козацтва, перераховано і картографічно показано розташування восьми запорозьких паланок, що сформувалися у XVIII ст., відзначено роль центральних Січей в житті краю. Чимало уваги присвячено позавійськовому життю козаків, господарським заняттям на “уходах” в зимівниках і на хуторах.

Значний інтерес викликають подані в посібнику картографічні матеріали про козацькі полки Гетьманщини (як Правобережної, так і Лівобережної) після 1663 р. і до 1781 р., коли козацький устрій був остаточно ліквідований. На час ліквідації гетьманату в 1764 р. – у порівнянні з 1663 р. – кількість козацьких полків Лівобережжя скоротилося на один. На той час нараховувалось дев’ять полків: Миргородський, Стародубський, Гадяцький, Київський, Лубенський, Прилуцький, Полтавський, Ніжинський і Чернігівський, натомість вже не існувало Переяславського полку (с. 102).

Завершує посібник сюжет про Слобідську Україну, її формування як українського краю, адміністративний поділ на полки: Острозький, Охтирський, Сумський, Харківський, Балакліівський і Ізюмський. Викликають інтерес відомості про демографічний розвиток краю, динамічний ріст населення у XVIII ст., його національний склад. Не можемо не відзначити інформацію про національну приналежність населення Харкова за ревізією 1732 року: українців – близько 4 тисяч, росіян – 62 особи, інших національностей – 21 особа (с. 108).

Таким цікавим, як на наш погляд, є зміст посібника. Хоч мусимо також відзначити сумлінне узагальнення авторкою історіографії предмету, висвітлення ролі провідних істориків, географів та вчених інших наукових галузей у дослідженні фізичної, соціальної, політичної, економічної та військової історії й історичної географії. У посібнику особливо відзначено вклад у вивчення історичної географії України авторів описових творів XVIII–XIX ст. Опанаса Шафонського, Карла Германа, Аполлона Скальковського, Дмитра Журавського та інших, значення публікацій, вміщених у 24-х томах “Читань в Історичному товаристві Нестора-

літописця”, досліджень істориків і географів XIX–XX ст. Якова Головацького, Володимира Антоновича, Михайла Грушевського, Дмитра Багалія, Михайла Владимирського-Буданова, Степана Рудницького, Мирона Кордуби, Івана Крип’якевича, Володимира Кубійовича та інших, а також наших сучасників Миколи Котляра, Володимира Рички, Миколи Крикуна, Петра Толочка, Леонтія Войтовича. Не маючи можливості детальніше проілюструвати авторське бачення вкладу багатьох вчених у дослідження історичної географії України, можемо лише констатувати: історіографічний розділ посібника (с. 10–18), що обіймає узагальнення більше 110 праць, стане у пригоді не лише студентам, але й науковцям.

Переходячи до критичних зауважень на адресу посібника, зазначимо, що вони є різноплановими. Найперше з них стосується верхньої хронологічної межі: посібник обмежується XVIII ст., і з цього приводу у ньому немає жодних пояснень. А між тим знання історичної географії кінця XVIII – початку XXI ст. для формування спеціаліста-історика є не менш важливим, аніж давня, середньовічна чи ранньомодерна географія українських земель. Рецензент, наприклад, у своїй педагогічній практиці неодноразово опинявся в ситуації, коли студенти-історики V курсу Львівського національного університету імені Івана Франка не могли відповісти на питання про час побутування політоніму Східна Галичина, про співвіднесеність етнічних меж українського корінного заселення з державними кордонами України тощо.

Натомість застереження фактографічного характеру викликають окремі історичні відомості, наведені в посібнику, зокрема про основні Запорізькі Січі (с. 83). Є помилкою вважати, що “перша з відомих на сьогодні Січ була заснована князем Дмитром Вишневецьким на острові Мала Хортиця”. Як відомо остання була заснована близько 1555 р. і проіснувала недовго, через два-три роки була зруйнована татарами, але завдяки голосній славі свого засновника ввійшла в пам’ять народу як символ запорізької слави. Насправді ж першою центральною Січю на Запоріжжі була Томаківська, заснована в 1540-х років. На острові Томаківка Січ знаходилась до 1593 р. Далі в посібнику наводяться сумнівні дані про Базавлуцьку Січ, яка нібито проіснувала до 1638 р. Потім їй на зміну прийшла Січ на півострові Микитин Ріг, де розміщувалась до 1652 р., після чого її було перенесено в гирло річки Чортомлик поблизу острова Базавлук (с. 84), і там вона проіснувала до свого зруйнування російськими військами в 1709 р. Не вдаючись у довгу дискусію з авторкою посібника, наведемо з цього приводу цитату з “Радянської енциклопедії історії України” (хоч допускаємо, що й енциклопедичні статті не гарантовані від помилок): “Чортомлицька Січ, Стара Січ, Базавлуцька Січ – Запорізька Січ, яка в кін. XVI – на поч. XVIII ст. перебувала на о. Чортомлик, або Базавлук (поблизу тепер с. Капулівки, Нікопольського району Дніпропетровської області)”¹. Звичайно, існують не дуже

¹ Радянська енциклопедія історії України. Київ, 1972. Т. 4. С. 502.

певні відомості про заснування Січі в 1638 р. на Микитиному Розі², але це не означає, що з утворенням Січі на Микитиному Розі ліквідовувалась Січ Базавлуцька (Чортомлицька).

Викликають певне здивування деякі місця в тексті, які не можна сприймати без спеціальних застережень. Наприклад, у посібнику зазначено, що північний кордон Галичини з Волинню у XII–XIII ст. проходив по річці Західний Буг (с. 58). У своїй верхній течії ця річка тече переважно з півдня на північ, а межа між історичними Галицькими і Волинськими землями не була прив'язана до неї. В іншому місці читаємо, що місто Звенигород розташоване на річці Дністер (с. 59). Насправді ж від Звенигорода до Дністра навпростець щонайменше 30 км (наприклад, прямуючи до Старого Роздолу). Так само сумнівним видається, що кордон між Руссю і Угорським королівством становив собою “смугу шириною близько 200 км” (с. 58), або що землі в районі міст Любомль і Кам'янець (Камінь-Каширський) були густозаселеними (с. 61). Малоімовірним є твердження, що в мезолітичну добу (11–8 тисяч років до н. е.), коли льодовик відступав, “зникає населення в Середньому Подніпров'ї” (с. 28). Точніше було б написати, що воно там з'являється. Як наївне сприймається твердження авторки, що “велика територія і поліетнічний склад дали підставу В. Пашуто вважати Русь однією із найбільших середньовічних імперій” (с. 43). Така теза з'явилася в працях й інших дослідників, а не виключно у Володимира Пашуто.

Поза тим рецензенту кинулись у вічі допущені в тексті посібника орфографічні й технічні помилки: відомий археолог Василь Довженок названий “Довженюком” (с. 25); помітним є граматичне неузгодження передостаннього речення на с. 27; якось незвично сприймати, що Йордан належав до візантійських авторів (с. 38); по-різному у двох місцях тексту визначається етнічна приналежність носіїв Черняхівської культури (с. 35, 38); непевним є зв'язок носіїв Черняхівської та Київської археологічних культур з венедами як назвою слов'янських племен початку I тисячоліття н. е., а не слов'ян періоду “великого переселення народів” (с. 39). Але ці та можливо інші неточності тексту, звичайно ж, не применшують загального позитивного враження від посібника Ольги Щодрої як необхідного компоненту в усьому комплексі навчальної літератури, покликаної разом зі словом викладача забезпечувати формування професійних істориків.

Степан МАКАРЧУК

² *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. Львів, 1991. Т. 2. С. 146.